

A SZÓTÁR HASZNÁLATA

A SZÓTÁR CÉLJA

Nyelvünkben feltűnően sok a még ma is idegennek érzett szó, és talán nincs is e régióknak még egy olyan nyelve, amelyen ilyen sok idegenszó-tár jelent meg.

Ennek a szótárnak is az a törekvése, hogy napjaink igényeihez igazodva összegyűjtse és bemutassa a magyarba bekerült idegen szókészlet elemeket. Ezen felül tájékoztatást ad a nyelvünkben szokásos írásmódokról és kiejtésükről, számos szakmai és stílusbeli minősítéssel megmutatja azokat a szövegkörnyezeteket, ahol helyesen és indokoltan használhatók. Bár a könyv elsősorban a közművelődést és az ismeretterjesztést kívánja szolgálni, a nyelvművelésben is lehet szerepe. Minderről az alábbiakban.

A SZÓTÁR CÍMSZÓANYAGA

A Duna-táj, amióta az emberiség történetét ismerjük, mindig is a népek országútja volt. Az itt letelepedett magyarságot mind Nyugatról, mind Keletről jelentős hatások érték. Vonatkozik ez nem utolsósorban műveltségére, anyagi és szellemi kultúrájára. Nincs mit csodálkoznunk rajta, hogy a magyar nyelvet folyamatosan érték idegen nyelvi hatások. A nyelvbe bekerült idegen elemek egy része teljesen beolvadt (pl. **bója**, **mágnás**, **mágnés**, **paróka**). Ezek – és hosszan lehetne folytatni – nyelvünkben már nem is szerepelnek.

Más elemek nem kevésbé magyarosodtak meg, de a nyelvi tudat ezeket mégis idegen szavaknak tartja (pl. **maszk**, **palánta**).

Egy idegenszó-tár szerzőjének nincs tehát könnyű dolga, amikor arról kell döntenie, hogy címszavai közé mely elemeket iktasson. Ehhez járul az is, hogy az idegen szavak között sok a kérészetű, a gyorsan kivesző, és a szorosan vett közszók szerepeltetése mellett elvárják tőle elterjedt idegen szólások, kifejezések, intézménynevek és mitológiai fogalmak felvételét is. Figyelembe kellett venni, hogy egy szótár keretei a teljességet nem tudják befogadni, válogatni kell. Szigorúbb szűrőt kellett alkalmazni a használatból kikopott szavak és egyes, még idegennek érzett, de már beépült szavak esetén. Ezek a szótárból kimaradtak.

Ennek ellenére meglehetősen nagyszámú az olyan címszó, amely az idősebb nemzedékek nyelvében még él, továbbá, amelyek a 19. század közepének irodalmában vagy a népköltészetben, nyelvi hagyományban fennmaradtak (pl. **lóding**). Elavult szócsalád esetén mutatóba meghagytuk egy-egy tagjukat, pl. **matricida**, de nincs **matricidium**.

Nem maradhattak ki továbbá bizonyos történelmi és művelődéstörténeti elemek, valamint megnövekedett a mitológiával kapcsolatos nevek és kifejezések száma, nemcsak a görög-latinoké, hanem általában a keleti műveltség elemeié is. Még ennél is jóval tágabb teret kapott a modern és legmodernebb tudományoknak a közhasználatba mindinkább átkerülő szakszókincse (atomfizika, biokémia, genetika, informatika, jog, közgazdaságtan, műszaki tudományok, szociológia stb.), de még a terjedő küzdősportok terminológiája is. Itt a szubjektív szempontok kiküszöbölhetetlenek, majd az idő dönt.

Különös figyelmet fordítottunk a nemzetközi szóhasználatban, elsősorban a tudományos terminológiában sűrűn használt elő- és utótagok szerepeltetésére. Ezek a maguk ábécérendjének megfelelő helyen szerepelnek.

Megmagyarosodása ellenére továbbra is címszó a **maskara**, mivel sajátos magyar fejlődést mutat. Ilyen a **televízió** is, mert a magyarban kialakult egy második, 'televíziós készülék' jelentés is. Kimaradt a már magyar **rádió**, **sport** szó, de szerepelnek összetételeik (pl. **rádiófrekvencia**, **rádiogoniometria**, **rádiógram**, **sportmodellezés**, **sportsman**).

Magyar származékokat nem közöl a szótár, ha a tőszóhoz képest nincs új jelentésük (pl. **precízen**, **riposztoz**, **strandol**, **zsugás**), de ha az alapértelem mellett valami újat tartalmaz, címszó lett, pl. a **diszkózik**, **illuminált**, **precíziós**, **sakterol** vagy **zsinatol**.

Esetleg nem szerepel az alapszó, de a származék címszó lett: **reznált**. Néha a képzett alak egy magyar szóval alkot általánosan elfogadott kifejezést: **desztillált víz**.

Egyes, a magyarba tulajdonképpen nem belekerült címszavak felvételének sajátos okáról lásd alább *A címszavak jelentésének megadása és magyarázata* szakasz megfelelő helyét.

A SZÓCIKKEK SZERKEZETE

A szócikkek élén a magyaros vagy az idegen nyelvnek megfelelő írású címszó áll. Az idegenes írásmód esetén szögletes zárójelben a magyarban szokásos kiejtés következik (pl. **fait accompli** [e: fetákomppli]). Ezt követi a szó származásáról való tájékoztatás. Ez dőlt betűkkel van szedve és ugyanilyen szedéssel szerepelnek a szakmai és stílusbeli minősítések. E kategóriák általában rövidített formában jelennek meg (l. a *Rövidítések jegyzékét*). Ezután következik a szócikk érdemi része, a magyarázat, amelyben a többjelentésű szavaknál az egyes jelentéseket arab számok különítik el. Ha a címszó a magyarban több szófajhoz tartozó jelentéssel rendelkezik, az eltérő szófajokra római számok (I., II.) figyelmeztetnek (pl. **animista**,

klasszikus). A szócikk zárórészében, ha a szükség úgy kívánja, kiegészítő megjegyzések és utalások (*l. még, vö.*) vagy etimológiai megjegyzések kaptak helyet.

Ha az idegen szó mellett ennek magyaros változata is létrejött, kettős címszavakat vettünk fel. Általában az első helyen a gyakoribb változat található.

A szótár nem bokrosít, azaz az idegen szócsalád minden tagja külön címszó. Szerepelnek azonban szókapcsolatok, kifejezések is. Ilyenkor kétféle megoldás is lehetséges. A többjelentésű címszavaknál ezek a megfelelő jelentéshez kerültek (pl. **abszolút, organikus**), és ide soroltuk a címszó magyar toldalékos szókapcsolatait is (pl. **egálban vannak, exet iszik**). Ritkán ide kerültek egyes összetételek.

A másik megoldás az, amikor az idegen szó és a magyar szó kapcsolata az alapszótól eltérő jelentésű (pl. **komplex szám**). Az ilyenek önálló címszóként szerepelnek.

Mindebből következik, hogy szótárunkban külön címszó a **nettó**, a **nettó kassza**, a **nettó-regisztrertonna**, de a **nettó** címszó alatt található a **nettó ár** és a **nettó jövedelem** szókapcsolat.

A CÍMSZÓ ÍRÁSMÓDJA ÉS EJTÉSE

A magyarban már teljesen meghonosodott címszók természetesen magyaros helyesírással szerepelnek (pl. **dzsembori, depresszió, parfüméria**). A magyaros írásmód terjedő szokása az oka annak, hogy a korábbi *chagrin, joker, sex appeal* stb. helyett most már a **sagren, dzsóker, szexepil** stb. a címszó. A magyaros helyesírást illetően általában a Magyar Helyesírási Szótár (Akadémiai Kiadó, 1999) gyakorlatát követtük. A magyaros írású szó kiejtését jelölni felesleges, a q, w, x, y betűket a magyar ábécé elemeinek tekintettük.

Az idegen írású szó ejtését szögletes zárójelben adtuk meg, mégpedig úgy, ahogy ez a magyarban módosult. Bár a németben az *ei* kettőshangzó ejtése kb. *áj*, a magyarba átkerült elemekben ez *ej*-nek hangzik (pl. **reichsmark** [e: rejhszmark]). A magyar kiejtés megjelölésében nyelvünk hangrendszerének elemeivel éltünk, és tartózkodtunk olyan hangokat jelölő szimbólumok alkalmazásától, amelyeket az illető nyelvet nem beszélő magyar anyanyelvű ember úgyszem tud kiejteni. Így felesleges művelteskedés lenne az indoeurópai illabiális *a*, a francia orrhangú magánhangzók (pl. *chambre*) vagy az angol *w* és *sva* szimbolikus átírása (pl. **west** [e: veszt], **caterpillar** [e: ketöpilő]). Másrésztől óvakodtunk attól, hogy a pongyola és műveletlen kiejtésnek (pl. *fojer*) teret engedjünk.

A rövidítések, betű- és mozaikszavak ejtésére vonatkozó elveinket lásd *A rövidítések mint címszók* szakaszban.

A CÍMSZAVAK JELENTÉSÉNEK MEGADÁSA ÉS MAGYARÁZATA

A címszó magyarázatának a következő főbb típusai lehetségesek:

- Az idegen szónak teljesen azonos értékű és gyakoriságú magyar megfelelője van (pl. **bal-kon** ... erkély; **bicikli** ... kerékpár; **emanál** ... kiárad, kisugárzik, kiáramlik). Az ilyenekből még hosszú sorozatot lehetne összeállítani, tulajdonképpen már nem is tartoznának egy idegenszó-tárba. Ha mégsem maradtak ki, ennek az az oka, hogy – bár szótárunk nem elsősorban nyelvművelő jellegű – rámutassunk arra, hogy ezek a szavak elkerülhetők.
- Van ugyan magyar megfelelő, de ez kevésbé használatos, mint az idegen szó. Ilyenkor a szótárban kifejtő értelmezés van, és ettől pontosvesszővel elválasztva megtalálható a magyar szó is (pl. **rami** ...; hócsalán).
- Van egyszavas magyar megfelelő, de ez nem ad teljes információt. Ilyenkor a magyar szó került előre, de ettől pontosvesszővel elválasztva szerepel a kifejtő értelmezés (pl. **pulp** ... gyümölcsvelő; ...).
- Nincs magyar megfelelő. Ilyenkor teljes kifejtő értelmezést találunk.

Szócsalád esetén gyakori az a megoldás, hogy a kifejtő értelmezés a főnévnel található, az ige már erre utal vissza (pl. **valorizáció – valorizál** ... valorizációt hajt végre).

A meghatározásokban a tömörségre törekedtünk, az enciklopédikus és lexikonba való magyarázatokat kerültük. Hogy ez mennyire sikerült, azt az olvasó megítélésére bízunk.

A szakmai és stílusminősítések tulajdonképpen az értelmezéshez tartoznak, és megmutatják azt a szöveggörnyezetet, stílusréteget, ahol az idegen szó használata nagyon is helyénvaló. Az argó stílusminősítést nem alkalmaztuk a szótárban, mivel a régi argó szavak mára már a bizalmas társalgási nyelvbe kerültek, vagy arrafelé tartanak, esetleg kivesztek, a mai argó elemei pedig még nem értek meg a szótározásra.

Néhány esetben sajátos szempontokra voltunk tekintettel. Egyes nagyon elterjedt és több szakmában, tudományágban is használt idegen szavak esetén első helyen ezeknek legáltalánosabb jelentését még akkor is megadtuk, ha ebben a jelentésében a szó a mi nyelvünkben meg lehetőségen ritka, viszont speciális jelentései ezen alapulnak (pl. **inverzió, szilencium**). Eléggé sok az olyan címszavunk, amely a tulajdonképpeni magyar közbeszédben elő sem fordul, mégis különféle forrásokban (irodalom, kereskedelem stb.) találkozhat vele az olvasó. Az ilyenekre a magyarázat szövegében külön is felhívtuk a figyelmet; pl. **padre** ... katolikus pap / szerzetes megszólítása Olasz- és Spanyolországban; **Pacific** ... a Csendes-óceán angol neve. Olyan esetekben, amikor a címszónak Magyarországon egészen más a jelentése, mint az eredeti nyelvtel-

rületen, és a külföldre látogató olvasót kellemetlen meglepetések érhetnek, külön pontban a külföldi jelentést is felvettük; pl. **bár** *ang* 1. éjszakai táncos mulatóhely 2. Európa sok országában és egész Amerikában: a pultnál ételeket, italokat, kávé, édességeket árusító falatozó, büfé.

Az idegen szóra általában azért van szükség, mert a vele jelölt fogalom köre nem egészen esik egybe a magyar szavak jelentésáryalatával. Ugyanakkor azonban, ha az idegen szó használati körét egyes szövegkörnyezetekre bontjuk le, igen sokszor tökéletes magyar megfelelők kínálkoznak. A címszónak vagy a jelentésnek ilyenkor egész sor magyar szó felel meg; ezeket bő választékban soroljuk fel, és szakmai rövidítésekkel, illetve zárójelbe tett, inkább a szűkebb használati körre, mint magára a jelentésre vonatkozó kiegészítő magyarázattal hívjuk fel a figyelmet arra, hogy milyen szövegkörnyezetben melyik magyar megfelelővel lehet az idegen elemet helyettesíteni, pl. **capitulum** [*e*: kapitulum] *lat* 1. *műv* oszlopfő 2. *irod* fejezet 3. *vall* káptalan.

A CÍMSZAVAK SZÁRMAZÁSA

Az idegen szavak szótárának tulajdonképpen nem feladata, hogy a címszavak származásáról felvilágosítást adjon. A hagyományok alapján azonban az olvasó ezt is igényli. A nemzetközi szavak vándorlásának nyelvi országújtját nagyon kevés esetben lehet pontosan megjelölni. Erre vonatkozólag ez a szótár igyekszik minél több tájékoztatást adni, mégpedig az alábbi főbb típusok szerint:

- a) A legbonyolultabb, de egyben a legtöbb szót érintő csoport a latin és a görög. Ha ezek a klasszikus nyelvállapotból kimutathatók, a *lat* vagy *gör* rövidítés utal erre. Ahol a görög szó már az ókori latinba is bekerült, és így vált az európai nyelvek közös kincsévé, erre a *gör-lat* vagy *lat-gör* utal. Más esetekben a szó ilyen természete teljesen világos, de később keletkezett. Ilyenkor *lat el.*, ill. *gör el.* szerepel. Újabb csoport, amikor a két nyelv csaknem változatlan formában valamely élő nyelvben jelenik meg. Ha azonban a műszóban mindkét nyelvből vett elemek találhatók, az előtag és az utótag sorrendjének megfelelően mindkét nyelv rövidítése szerepel, tehát *lat+gör* és *gör+lat*. Ráadásul nagyon sok címszónál, amelynek a töve görög vagy latin, ezeknél a latinról vagy a görögről utalunk az élő nyelvre. Csak egyetlen példa: az **organo-** és összetételeiben forrásnyelvként a görög (*gör*) áll. Az ugyanazon tőből fakadó **organi-** azonban már latin (*lat*). A kérdést tovább bonyolítja, hogy összetételekben az összetétel tagjai részben görög, részben latin eredetűek (pl. **organoleptika** *gör-lat*). Ráadásul nagyon sok címszónál, amelyek töve görög vagy latin, ezek nem az ókorból valók, hanem valamely élő nyelvben alkották őket. Ezért: **organikus** *gör-lat*; **organopátia** *gör el.* Azon elemek esetében, amikor pontos tudomásunk van arról, hogy a szó melyik nyelvben keletkezett, első helyen ez áll a szótárban, de utána kerek zárójelben utalás történik arra a nyelvre, amelyből átvettük: pl. **organizáció** *fr(<lat)*.
- b) Természetesen ilyen tarkaság más nyelvekben is előfordul: pl. **induktancia** *ang(<lat)*, **pneumatik** *ang(<gör-lat)*, **realunió** *ném(<lat)*.
- c) Ugyanazon szócsalád tagjainak különböző utakon való elterjedésére lásd: **precíz** és **maskara**.
- d) Természetesen ilyen megoldások más nyelvek kombinációjában is előfordulnak: pl. **diszpécser** *or(<ang)*.
- e) Más esetekben annak a valószínűsége a legnagyobb, hogy a szó egymástól függetlenül több nyelvben is létrejöhetett, illetve ezekből párhuzamosan is átkerülhetett a magyarba: a **gírlánd** után megadott *ol-fr* arra utal, hogy feltehetően az olaszból is, a franciából is származik, ugyanígy a **szervíz** *fr-ang* jelzése azt jelöli, hogy e szó francia és angol úton került nyelvünkbe.
- f) Akadnak olyan címszavak is, amelyeknél nem lehet egyértelműen megállapítani, hogy milyen eredetűek. Ilyenkor a teljesen ellenőrizhetetlen feltevések helyett jobbnak láttuk az *ered. ism.*, azaz „eredete ismeretlen” rövidítés beiktatását, pl. **slambuc**.
- g) Közvetítő nyelvet elsősorban akkor tüntetünk fel, ha valamely vándorútra kelt szó egy másik nyelvben jellegzetes módosulásokat szenvedett, és mi onnan vettük át, így a **kasu** etimológiában *maláji-fr*. A → arra utal, hogy a maláji eredetű szót francia formájában vettük át. Az **-íroz** végződésű igéknél, pl. **sokíroz** *fr-ném*, az eredeti nyelv megadása után a nyíl a német *-ieren* képzővel bővült alak átkerülését jelöli. Ilyen megoldást választottunk akkor is, ha az eddigi kutatás a címszó közvetlen átadó forrását már tisztázta, pl. az **abszint** szó végső fokozatán görög eredetű, de a magyarba a németből került át, ezért a címszó után *gör-ném* etimológia szerepel.

Akkor, amikor a címszó keletkezése magából az értelmezésből kiderül, az értelmezésnek a megfelelő részét szedettük dőlt betűkkel, pl. **ABC-háború** atombombával, baktériumokkal és vegyi (chemiai) fegyverekkel folytatott háború. Tulajdonnevekből lett közneveknél vagy tulajdonnév és köznévként alakult címszavainknál a szócikk elején etimológia nem szerepel, de a szócikk végén közöljük, hogy a címszó vagy az abban szereplő tulajdonnév milyen nemzetiségű és foglalkozású személy nevéből származik, pl. **watt** ... (J. Watt angol mérnök-fizikusról ...); **Mach-szám** ... (E. Mach osztrák fizikusról ...).

Kivételek akadnak: a magyaros írású **sziluett** francia közsőzből származik, de ez magában az eredeti nyelvben a *Silhouette* tulajdonnévre megy vissza.

Az etimológiai megjegyzés a szócikk végén található egyes betűszók és a szóösszevonások esetében is: pl. **pozitron** ... (*pozitív* + *elektron*); **stagfláció** ... (*stagnáció* + *infláció*).

Etimológia megadása nélkül szerepel a szótárban több címszó is. Ennek különféle okai lehetnek. A leggyakoribb az az eset, amikor egy eredeti idegen szóból, általában főnévből, magyar képzéssel jött létre az ige; pl. a **kommissiózik** mellett nem szerepel etimológiai természetű rövidítés, mert ez a *lat* eredetű **kommissió** magyar származéka. Ugyanez a helyzet a **cirkáló** esetében, amely a *lat* eredetű **cirkái** melléknévi igeneve. Nem adtunk etimológiai jelzést azon igekötős igék mellett sem, amelyeknek igekötő nélküli alakja is megtalálható a szótárban, pl. a **kispekulál**-ról világos, hogy ez a **spekulál** magyar fejleménye. Végül mellőztük az erőltetettnek ható etimológia megadását számos összetett szó esetében, ahol az elő- és utótag önmagában is eléggé ismert, és nemzetközi voltak folytán nemigen lehet megállapítani, hogy az összetétel milyen nyelvben jött létre, pl. **elektronrelé**, **nátrium-klorid stb.**

AZ UTALÁSOK RENDSZERE, UTALÓSZÓK

A szótár forgatójától nem várható el, hogy ismerjen öt-hat nyelvet, ezeknek betű- és hangmegfeleléseit. Ő viszont éppen azért fordul a szótárhoz, hogy az olvasottakról vagy hallottakról gyors és könnyen megtalálható tájékoztatást kapjon. Éppen ezért könyvünkbe többféle utalást is beépítettünk. Több helyen és módon hívjuk fel a figyelmet a hang- és betűmegfelelésekre.

Az Előszót követi egy részletes táblázat a betű- (betűcsoport) és hangmegfelelésekről, illetve egy utaláslista az írásváltozatokról, amely a többféle írásmódú címszavak kereshetőségét segíti elő. Számos esetben, ahol jellegzetes betűcsoportok idegenes és magyaros helyesírással megosztva szerepelnek, vagy régebbi keletű írásos művekben csak idegen formájukban fordulnak elő, ezekre külön is felhívtuk a figyelmet (pl. **cl-** *l. még kl-*, **chloro-** *l. még kloro-*). Olyankor, amikor az azonos hangzású címszavak mindkét helyesírással, de megosztva találhatók, erre mind a két helyen utalunk (pl. **sequ-** *l. még szekv-* és **szekv-** *l. még sequ-*; ez utóbbi megoldás eléggé gyakori a tudományos terminológia nemzetközi használatú előtagjainál).

A magyaros helyesírással írott címszavak nagy része régebben még az átadó nyelvnek megfelelően íródott. Tulajdonképpen ezek az utalás tipikus esetei (pl. **delicatesse** → **delikatesz**, **jamboree** → **dzsembori**), melyek a szótár címszavai között találhatók meg.

Vannak olyan esetek, amikor ugyanannak a szónak több nyelvből származó változatai is átkerültek a magyarba. Ilyenkor csak az egyiknél adunk teljes magyarázatot, míg a másik az eltérő etimológia megadásával csak utalószó lesz: pl. **maszkarád** *fr* → **maskaradé**, **notturmo** *ol* → **nocturne**. Nem egy esetben a teljesen azonos jelentésű szó két, egymástól távoli nyelvből is átkerült hozzánk. Ilyenkor az egyikük, az etimológia feltüntetésével csak utalószó lesz: pl. **jacaranda** [*e*: zsakaranda] *indian* → **paliszanderfa**, **panax** *gör* → **gin(s)zeng**.

Számos idegen szó kiejtése nem is emlékeztet az írásmódjára. Hogy hallás után is meg lehessen találni ezeket a szavakat, szögletes zárójelben címszóként szerepeltetjük a kiejtést és utalunk az írásmódra: [aptudét] → **up to date**, [hunta] → **junta**.

A RÖVIDÍTÉSEK MINT CÍMSZÓK

Címszóként szerepelnek a szótárban fizikai mértékegységek és matematikai fogalmak rövidítései, vegyjelek stb. Ilyen, egy-, legfeljebb hárombetűs címszók után *röv* jelzés áll. Ezek tulajdonképpen utalószavak és a kifejtő magyarázat a teljes alaknál található. Ha több egységre vonatkoznak, a megoldás rendszerint a következő: **p** *röv* **1. zene** → **piano** **2. fiz** → **piko-** **3. fiz** → **pond** **4. atom** → **proton**. Az ilyenekben a szakmai minősítés is megjelenhet. Vegyjeleknél a szótár ilyen formulát ad: **Fe** *röv* a vas (**ferrum**) vegyjele.

Az utóbbi évtizedekben egyre szaporodnak a betű- és mozaikszavak a nemzetközi gyakorlatban. Sajnálatos módon hazánkban ilyen tárgyú, nagyobb terjedelmű szótár még nem jelent meg, ezért könyvünkbe meglehetősen számban vettünk fel ilyeneket. Általában a rövidített alaknál közöljük feloldásukat, a teljes alakot és a magyarázatot is. Előfordul az is, hogy a teljes alak az elterjedtebb: pl. **NB. röv** → **nota bene!**. Ekkor a teljes alaknál szerepel a kifejtés, de feltüntetjük a rövidítést is.

Ezeknek az elemeknek a magyar kiejtése meglehetősen eltérő típusú. Nincs probléma, ha a betűszót magyarnak tekintjük. Ilyenkor így is ejtjük: pl. **CGS-rendszer**, **NAFTA**, de előfordul hasonló ejtés meg nem honosodott idegen betűszókban is: pl. **CH**. Nem okoz nehézséget az az eset, amikor a címszó eredeti ejtése szokásos nálunk is: pl. **OECD** [*e*: ó-í-szí-dí], **CGT** [*e*: szé-szé-té]. Olyan esetekben, ahol a magyar ejtés is él az eredeti ejtés mellett, csak az idegen nyelvi ejtést adtuk meg, az eredeti idegen nyelvre hivatkozva: pl. **IMF** [*angolosan*: áj-em-ef].